

Dr. K.H. Miskotte

HOOFDSOM DER HISTORIE
EN ANDERE TEKSTEN
UIT DE OORLOGSJAREN

VERZAMELD
WERK 15

INHOUD

Inleiding en verantwoording	9
Stervend Europa en het profetisch Woord	17
<i>11 oktober 1939 – 8 mei 1940</i>	
Het gesprek dat geschiedenis maakt	61
<i>november 1939</i>	
De Zaligsprekingen	69
<i>november 1940</i>	
Marcus	79
<i>10 september 1941 – 11 november 1942</i>	
Marcus 1: 1-6	79
Marcus 1: 7-13	82
Marcus 1: 14-22	86
Marcus 1: 23-45	89
Marcus 2	94
Marcus 3: 1-6	98
Marcus 3: 7-19	102
Marcus 3: 20-35	106
Marcus 4: 1-34	113
Marcus 4: 35 – 5: 20	117
Marcus 5: 21-43	122
Marcus 6: 1-16	126
Marcus 6: 14-30	132
Marcus 6: 30-46	136
Marcus 6: 45-56	140
Marcus 7: 1-23	145
Marcus 7: 24-37	149
Marcus 8: 1-21	151
Marcus 8: 22-38	155
Marcus 9: 1-13	159
Marcus 9: 14-29	161
Marcus 9: 30-40	165
Marcus 9: 41 – 10: 16	170
Marcus 10: 17-39	176

Marcus 10: 38 – 11: 10	182
Marcus 11: 12-33	188
Marcus 12: 1-12	194
Marcus 12: 13-34	198
Marcus 12: 28-44	203
Marcus 13: 1-31	208
Marcus 13: 32-37	213
De Psalmen	217
<i>11 november 1942 – 9 juni 1943</i>	
Inleiding	217
Psalm 1	219
Psalm 2	224
Psalm 3	229
Psalm 12 en 15	234
Psalm 19	237
Psalm 22	243
Psalm 120-121-122	247
Psalm 123-124	251
Psalm 125-128	254
Psalm 129-131 en 133-134	259
De profeet Elia	265
<i>26 januari – 20 april 1943</i>	
1 Koningen 17: 1-7	265
1 Koningen 17: 8-16	270
1 Koningen 17: 17-24	273
1 Koningen 18: 1-18	277
1 Koningen 18: 19-27	281
1 Koningen 18: 28-39	286
1 Koningen 18: 39-46	291
1 Koningen 18: 46 – 19: 8	296
1 Koningen 19: 9-13a	301
1 Koningen 19: 12-21	307
2 Koningen 2: 1-8	311
2 Koningen 2: 9-15	316
Gelijkenissen van het Godsrijk	323
<i>11 mei – 8 juni 1943</i>	
Mattheüs 13: 3-12 en 19-23	323
Lukas 18: 1-8	325

Mattheüs 25: 1-13	328
Mattheüs 20: 1-16	332
Lukas 16: 19-31	336
De Openbaring van Johannes Hoofdsom der historie	341
<i>6 oktober 1943 – 24 mei 1944</i>	
Ter inleiding, Woord vooraf 1944 en 1945	341
I Een bijzondere tegenwoordigheid – Openbaring 1: 1-8	345
II De nieuwe groet – Openbaring 1: 4-11	363
III De verheerlijkte mens – Openbaring 1: 12-20	380
IV De zuivere schepping zingt – Openbaring 4: 1-11	396
V Het verzegelde boek – Openbaring 5: 1-6	411
VI Het nieuwe lied – Openbaring 5: 7-14	425
VII Het visioen van de vier paarden – Openbaring 6: 1-10	443
VIII De grote aardbeving – Openbaring 6: 10 – 7: 1	460
IX De bescherming van de gemeente – Openbaring 7: 1-3, 9-17	476
X De macht van het gebed van de kerk – Openbaring 8: 1-6, 10-11 – 9: 1-3	493
XI Een open boek – Openbaring 9: 20-21 – 10: 1-7	511
XII De vrouw en de draak – Openbaring 12: 1-6	531
XIII De duivel op aarde – Openbaring 12: 7-16	549
XIV Het beest uit de afgrond – Openbaring 13: 1-8	568
XV De valse profetie – Openbaring 13: 11-18	588
XVI Het begin van het einde – Openbaring 14: 1-12	608
XVII De oogst van de wereld – Openbaring 14: 13-20 – 15: 1-4	628
XVIII De crisis van de cultuur – Openbaring 17: 5-9 – 18: 9-14, 20, 24	649
XIX Het duizendjarig rijk – Openbaring 20: 1-7	670
XX De nieuwe wereld – Openbaring 21: 1-6 – 22: 1-5	695
Koning David	723
<i>14 maart – 16 mei 1945</i>	
Inleiding	723
De strijd met de reus – 1 Samuel 17: 42-51	724
Uitverkoren en gezalfd – 1 Samuel 16: 1, 4-7, 10-16, 21-23	726
Messiaanse vriendschap – 1 Samuel 18: 1-13	728
Vervolging van de gezalfde – 1 Samuel 19: 1-7, 9-10, 18-24 en 20: 30-43	730
De Gezalfde op zijpaden – 1 Samuel 21 en 22: 1-5	732
De grote kans, de rechte adel – 1 Samuel 24: 1-11, 17-23	734
Vrouwelijke wijsheid beschermt de gezalfde tegen zichzelf – 1 Samuel 25: 1-13a, 23-31	736

Sauls uitgang en de opgang van de ark	
– 1 Samuel 28: 7-16, 20, 2 Samuel 6: 1, 2, 5, 14-19	739
Een huis bestendig tot de eindtijd – 2 Samuel 7	741
Balans van de oorlog	745
<i>30 mei – 13 juni 1945</i>	
I “Wat stierf in deze oorlog?”	745
II “Wat herleefde door deze oorlog?”	764
III “Wat bleef voor en na”	783
Bijbelplaatsenregister	803

TER INLEIDING EN VERANTWOORDING

Miskotte in Amsterdam

Zeven jaar lang, van 25 september 1938 tot 26 oktober 1945, was K.H. Miskotte (1894-1976) als predikant verbonden aan de Nederlandse Hervormde Gemeente van Amsterdam. Eerder was Miskotte predikant geweest in Kortgene (1921-1925), Meppel (1925-1930) en Haarlem (1930-1938) en hij betrok met zijn gezin – echtgenote Cor en de kinderen Titia, Alma, Noortje, Heika en Mans – een benedenhuis aan de Willemsparkweg in Amsterdam. Miskotte kreeg ‘wijk 21’ onder zijn hoede, de Jordaan, een arme volkswijk, nog steeds geteisterd door de gevolgen van de economische crisis. Behalve het werk daar: prediking, catechisatie, pastoraat, lezingen e.d., maakte hij deel uit van het Amsterdamse hervormde predikantencorps, preekte in verschillende Amsterdamse kerken en gaf diverse cursussen, samen met zijn collega’s. Deze aanstelling eindigde op 1 januari 1944. Een jaar eerder al, januari 1943, werd Miskotte benoemd tot predikant met als speciaal arbeidsveld het werk onder ‘buitenkerkelijken’, standplaats werd de Willem de Zwijgerkerk in Amsterdam-Zuid. Midden in de oorlog, in 1943, moest Miskotte dus beide aanstellingen combineren, vanaf 1944 kon hij zich geheel wijden aan het werk onder ‘intellectuelen’ en ‘van de kerk vervreemden’. Daartoe was het gezin begin 1943 verhuisd naar een bovenwoning aan de Olympiaweg, vlak bij ‘de Willem’.¹

Miskotte was naast zijn werkzaamheden, zeker in de beginjaren, vóór en in de eerste periode van de Duitse bezetting, ook nog buitengewoon productief als auteur van artikelen en boeken. De productie stakte naarmate de Duitse repressie toenam, de omstandigheden verslechterden en de paperschaarste zich deed gelden. Ten minste twee uitgaven van Miskotte werden door de bezetter verboden: het uit oktober 1939 stammende uitvoerige en baanbrekende theopolitieke strijdschrift *Edda en Thora* en de grote beschouwing over de communistische dichteres Henriëtte Roland Holst: *Messiaans Verlangen* uit 1941. Miskotte was al vroeg betrokken bij (kerkelijke) verzetsactiviteiten en had dus steeds meer reden om zich niet al te expliciet publiek te uiten over de ‘betere weerstand’ die hij wilde stimuleren.

1 Over de Amsterdamse periode van Miskottes leven en werk zie de biografie van Herman de Liagre Böhl: *Miskotte – theoloog in de branding*. Amsterdam: Prometheus 2016, 177-216.

Miskottes oorlogsteksten en het Verzameld Werk

Toen vanaf 1982, zes jaar na Miskottes dood, de delen van Miskottes *Verzameld Werk* begonnen te verschijnen, was er geen sprake van een uitgeveplan. Praktische overwegingen, zoals de gewenste publicatie van teksten die jarenlang onbereikbaar waren geweest, gaven de doorslag bij de planning van de te verschijnen delen. Van de in de Amsterdamse periode gepubliceerde teksten werd *Edda en Thora* al in 1983 – in fotomechanische herdruk – uitgegeven als deel 7 van het *VW. Messiaans Verlangen* verscheen in deel 12 (1999), waarin ook de tekst van het illegale geschrift *Betere Weerstand* (1941) werd opgenomen. *Bijbels ABC* (1941) werd gereserveerd voor een deel waarin de tekst gebundeld zou worden met *Om het levende Woord*, een uitgave uit 1948 waarin ook de oorlogstekst *Het waagstuk der prediking* (1941) bewerkt is opgenomen.² De fameuze bevrijdingspreek *Gods vijanden vergaan* verscheen in het ‘Prekendeel’, *VW 13* (2008). In deel 14 (2015) over *Mystiek en bevinding* ten slotte werden de ‘oorlogsteksten’ *In ruimte gezet* en *Salve Rex* (beide 1941) opgenomen.

Omdat er in dit *Verzameld Werk* teksten niet vaker dan één keer worden opgenomen, was het voor ons, de samenstellers van dit deel, al meteen duidelijk dat we niet konden streven naar een ‘volledige’ uitgave van Miskottes teksten uit de oorlogsjaren. Daarom besloten wij te kiezen voor een andere aanpak. Wie een ‘volledig’ beeld wil hebben zal dus de teksten uit dit deel samen op moeten lezen met de eerder verschenen teksten als schering en inslag van de ‘oorlogstextuur’ van Miskotte. Tevens kozen we er al in een vroeg stadium voor niet te gaan grasduinen in de zo af en toe opduikende nog niet gepubliceerde oorlogspredken van Miskotte: de selectie zou te willekeurig zijn.³ Zijn dagboek aantekeningen uit de oorlogsjaren ten slotte zijn zeer summier.

Startpunt was voor ons het ‘grote’ boek van Miskotte dat in de oorlogsjaren zou verschijnen, maar bleef liggen tot na de bevrijding: *Hoofdsom der Historie*, de bewerkte teksten die Miskotte uitsprak tijdens zijn lezingencyclus over de Openbaring van Johannes, oktober 1943 – mei 1944. Terwijl we met deze tekst bezig waren onderzochten wij welke andere cursussen uit de oorlogsjaren geschikt zouden zijn om te worden opgenomen in het *Verzameld Werk*. Miskotte was immers in de gehele oorlogperiode zeer actief in het cursuswerk, eerst in de Jordaan, gelijktijdig en daarna ‘grootstedelijk’ met zijn cursussen voor Bijbelkringleiders, te beginnen met de teksten uit

2 Dit deel verschijnt binnen afzienbare tijd als deel 16 van het *Verzameld Werk*.

3 Enkele recent gevonden predken uit de oorlogstijd werden opgenomen in K.H. Miskotte: *Te midden van het tumult – tien nieuw ontdekte predken*. Middelburg: Skandalon 2022.

de zomer van 1941 die bewerkt werden tot *Bijbels ABC*. Toen Miskotte in 1943 overstapte naar Amsterdam-Zuid en de boekproductie al gestokt was, ontwikkelde hij een serie cursussen, meest over Bijbelgedeelten.⁴ Zo hield hij zich aan zijn in *Bijbels ABC* en *Het waagstuk der prediking* geformuleerde motto dat er in ‘bezet gebied’ vooral in de Bijbel gelezen moest worden om samen te komen tot een ‘betere weerstand’. Ons onderzoek wees uit dat zich in het archief van Miskotte in de Leidse Universiteitsbibliotheek syllabi van en aantekeningen van Miskotte bij deze cursussen bevonden, alsmede cahiers met aantekeningen van toehoorders van toen. Een rijke bron vonden we in de aantekeningen die van bijna al deze cursussen werden gemaakt door Jurriaan Kok, uitvoerige verslagen in een vlekkeloos handschrift, die door zijn zoon Jan bewaard zijn en aan ons werden toevertrouwd. Dat bracht ons op het idee om – afwijkend van de normale gang van zaken bij de bezorging van dit *Verzameld Werk* – de teksten van deze cursuscycli te reconstrueren als waren zij van Miskotte zelf. Dat we deels teksten ‘uit de tweede hand’ zouden opnemen, al waren ze in sommige gevallen door Miskotte zelf gezien en bewerkt, had gevolgen voor de toonzetting ervan. Zie daarover meer onder ‘verantwoording’ en in de aantekeningen bij het begin van de verschillende teksten. *Hoofdsom der historie* heeft een eigen inleiding gekregen.

Al doende dook er nog ander cursusmateriaal op, zodat we u nu een kloek deel kunnen aanbieden, waarin negen van de tien teksten gebaseerd zijn op cursusmateriaal en lezingen uit de jaren 1939-1945. *Hoofdsom der Historie* is het vlaggenschip van deze uitgave, maar zes andere teksten leest u voor het eerst. Het was ons een eer en genoegen deze teksten voor u te mogen ontsluiten.

Oorlogssfeer

Wij waren benieuwd of we in de teksten uit de jaren ’39-’45 de sfeer en actualiteit van de bezetting zouden aantreffen, maar we waren er ons wel van bewust dat we al te expliciete verwijzingen naar de bezetter, de oorlogshandelingen, de repressie en de misère niet zouden aantreffen. De cursussen waren immers ‘publiek’ en werden druk bezocht, en men kon er niet op vertrouwen dat er alleen ‘goed volk’ in de kerk zou zitten. Voor de lezers van

4 Miskottes biograaf schrijft daarover: “Hij ontwikkelde in Zuid spoedig een verbazende activiteit: debatavonden, gespreksavonden bij mensen thuis, culturele en wetenschappelijke lezingen, avondgebed in de kerk, Bijbellezingen in de kerk, gewijde en wereldse muziek in de kerk en grote samenkomsten in het Concertgebouw. Het was een lange lijst, waaruit blijkt dat Miskotte hier in zijn element was, vooral ook omdat het echt pionierswerk was.” (Böhl: *a.w.*, 181).

nu betekent dat een beroep op hun talent om tussen de regels door te lezen en soms aan een half woord genoeg te hebben. Maar op andere plaatsen is het duidelijker waar we ons bevinden en onder welke omstandigheden. In de oudste tekst al, uit 1939, vindt u een korte ‘politieke lezing’ van het Bijbelboek Daniël. De keuze voor de Bijbelgedeelten die behandeld worden in de laatste drie jaren spreekt boekdelen. In *De profeet Elia, Hoofdsom der Historie* en *Koning David* staan macht en tegenmacht tegenover elkaar, staan de heidense goden en de vergoddelijking van het bestaande en ‘de natuur’ tegenover de God van Israël, de staatsmacht tegenover de rechtsstaat, de staat als geweldsverheerlijking tegenover de kerk als de hoedster van de triomferende weerloosheid. Dat *Hoofdsom der Historie* meer expliciet naar de dagelijkse actualiteit van de oorlog verwijst, heeft er simpelweg mee te maken dat de tekst enige tijd is ‘blijven liggen’, zodat Miskotte er op verschillende momenten, ook na de bevrijding, aanvullingen in kon aanbrenge(n). Waar in deze en de overige teksten toespelingen zijn te vinden op de oorlogsactualiteit die niet meteen in het oog springen, hebben we dat in een voetnoot aangegeven. We zijn daar sober mee omgegaan: de teksten bieden zich aan in al hun verhulling en openbaring.

We wijzen u ten slotte nog nadrukkelijk op de enige naoorlogse tekst: die van de drie lezingen die Miskotte eind mei, begin juni 1945 – vlak na de bevrijding dus – verzorgde over *De balans van de oorlog* en die tot op heden moeilijk in te zien was. Het is een belangrijke tekst die ons gelukkig *verbatim* is overgeleverd en die kan worden gelezen als ‘hoofdsom’ van wat in dit boek is beschreven. U kunt met andere woorden *Balans van de oorlog* lezen als leeswijzer voor de eerdere teksten, maar ook andersom zult u met ons ervaren dat er op tal van plaatsen in die eerdere teksten al gepreludeerd wordt op observaties in deze ‘voorlopige geestelijke balans’.

Dat wij de eindproductie van dit boek hebben verzorgd in tijden dat twee jaren pandemie een beklemming van onzekerheid over de wereld en ook over ons land hebben gelegd en dat er in diezelfde periode in tal van delen van de wereld politieke verharding optrad en de dreiging van een oorlog op Europees grondgebied helaas realiteit werd, was voor onszelf soms griezelig ‘actueel’, maar maakte het werken aan deze teksten voor ons temeer ‘noodzakelijk’, al zullen wij ons leven in Nederland in de jaren ’20 van de 21ste eeuw natuurlijk niet willen vergelijken met dat van de bezettingsjaren 1940-1945. Toch komen we er niet onderuit na lezing van deze teksten te concluderen dat goede Bijbelse theologie nog steeds en opnieuw troost en geestelijke bagage kan bieden voor een betere weerstand in bange dagen.

Verantwoording

Ongeveer de helft van de teksten die wij in dit deel van het *Verzameld Werk* van Dr. K.H. Miskotte hebben verzameld verscheen eerder in gedrukte vorm. Het gaat om de kleinere teksten ‘Het gesprek dat geschiedenis maakt’, ‘De Zaligsprekingen’ en de syllabus van de cursus ‘Koning David’. Deze verschenen eerder in de feestbundel *In de gecroonde allemansgading*, aan Miskotte aangeboden ter gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum in 1946, uitgegeven door Callenbach, Nijkerk. De grootste tekst van dit boek, *Hoofdsom der historie*, verscheen na de oorlog, in 1945, eveneens bij Callenbach. De overige teksten – de andere helft van het boek – verschenen niet eerder in druk en worden hier voor het eerst gepresenteerd.

Negen van de tien teksten in dit boek zijn teksten die een rol hebben gespeeld in het cursus- en lezingenwerk van Miskotte in de oorlogsjaren – waarbij we ook twee teksten van vlak vóór en vlak na de oorlog in Nederland hebben opgenomen. Dat cursuswerk – zie boven – werd gehouden in kerken en op andere locaties in Amsterdam voor verschillende doelgroepen. Er was op die avonden meestal een korte liturgie met enkele liederen, een dankgebed en een afsluiting. De organist was vrijwel steeds de toen al befaamde Piet van Egmond (1912-1982). Miskotte hield een inleiding over het geagendeerde Bijbelgedeelte, soms was er nog gelegenheid om vragen te stellen of schriftelijk gestelde vragen te beantwoorden en daar werd ook wel eens een hele avond aan besteed. Kort daarna verscheen er een gedrukte syllabus van het besprokene met tevens een uitnodiging voor de volgende bijeenkomst. Heelaas zijn niet alle syllabi bewaard gebleven.

Miskotte stelde zelf de tekst van zo’n syllabus op, zoals het beste te zien is in de tekst van ‘Koning David’ in dit boek. Maar de avonden – druk bezocht, soms waren er meer dan tweehonderd mensen – werden ook ‘genotuleerd’, door verschillende mensen, van wie Jurriaan Kok het vrijwel alle jaren volhield en de meest complete weergaven verzorgde. In de oorlogsjaren werden die aantekeningen dikwijls verspreid en overgeschreven. Daarnaast troffen we in het archief van Miskotte in de Universiteitsbibliotheek van Leiden cahiers aan met aantekeningen bij de cursussen (niet alle) van Miskotte zelf, soms uitvoerig, soms puntsgewijs.

Zo zult u in dit deel van het *Verzameld Werk* vooral teksten aantreffen die door ons *gereconstrueerd* zijn en die een weergave zijn van Miskottes spreektaal vanuit de aantekeningen van anderen.⁵ Wij hebben na enig overleg besloten het belang van de ontsluiting van deze teksten zwaarder te laten

5 Dat geldt ook voor de in druk verschenen tekst van *Hoofdsom der Historie*. Miskotte zelf verontschuldigt zich in zijn ‘Woord vooraf’ voor de “spreektaal” in deze tekst.

wegen dan een al te strikte interpretatie van de (ongeschreven) regels voor de bezorging van teksten voor een *Verzameld Werk*. Maar de toon van de teksten zal anders zijn dan u bij het lezen van de overige banden gewend bent. Bij de aanvang van elke tekst geven wij aan hoe de huidige tekst is ontstaan en wat de samenstellende delen zijn geweest. Dat geldt ook voor de hoofdmoot en naamgever van dit boek, de teksten over de Openbaring van Johannes, in boekvorm de *Hoofdsom der historie* geheten. We ontdekten dat de tekst van dit boek niet alleen door Miskotte ingezien is, maar ook flink is geactualiseerd nadat de cursus in het voorjaar van 1944 was afgelopen. In onze teksteditie vindt u naast die toevoegingen de tijdens de cursus uitgesproken teksten terug, want van de cursus zijn complete aantekeningen overgeleverd, waaruit blijkt dat de tekst in het boek ongeveer anderhalf keer zo lang is geworden als de teksten van de lezingen.

Wij weten niet zeker of dit de weergave van *alle* door Miskotte gegeven Bijbelcursussen in de oorlogsjaren is. Afgezien van enkele losse lezingen hebben we geen series in het archief of in cahiers aangetroffen. Wel weten we dat andere predikanten cursussen gegeven hebben, zoals ds. D. Tromp, ds. H. Berkhof en ds. K.H. Kroon. Eén cursus: ‘Stervend Europa en het profetische Woord’, werd gehouden als onderdeel van Miskottes werk in de Jordaan, de drie daaropvolgende: ‘Grondlijnen der Bijbelse boodschap’, ‘Marcus’ en ‘Psalmen’ werden door Miskotte gehouden in het kader van zijn grootstedelijke werk in de eerste periode van zijn Amsterdamse aanstelling, die tot 1 januari 1944 heeft geduurd, en waren bedoeld voor Bijbelkringleiders. De cursus ‘Grondlijnen’, zomer 1941, leverde het materiaal op voor *Bijbels ABC* (verschenen eind 1941). De cursussen over het evangelie van Marcus en de Psalmen vindt u in dit deel. De tweede periode van Miskottes werk in Amsterdam, het werk onder ‘buitenkerkelijken’ vanuit de Willem de Zwijgerkerk in Amsterdam-Zuid, begon al in januari 1943, en daarin werden ‘De gelijkenissen van het Godsrijk’, verhalen over de profeet Elia, de Openbaring van Johannes en verhalen over Koning David behandeld. Vlak na de bevrijding hield Miskotte nog drie lezingen in de Willem de Zwijgerkerk over de ‘Balans van de oorlog’. Die vormen het sluitstuk van dit boek, dat chronologisch is opgezet.

Zoals u begrijpt zijn de niet eerder in druk verschenen teksten grondiger en met meer vrijmoedigheid geredigeerd dan de teksten die wel in druk zijn verschenen. We hebben de spelling, interpunctie en andere leestekens aangepast aan wat we gewend zijn in onze tijd, we hebben gewied in archaïsmen, naamvallen en de woordvolgorde, maar hebben getracht zo dicht mogelijk te blijven bij de door Miskotte – waarschijnlijk – uitgesproken woorden. Tevens hebben we de teksten sober geannoteerd waar ons dat nodig leek. Tekst tussen vierkante haken is van ons – het betreft vaak Schriftverwijzingen – en

TER INLEIDING EN VERANTWOORDING

tussen ‘gewone’ haken van Miskotte of van de ‘notulisten’. In de voetnoten staan tussen vierkante haken de vindplaatsen van sommige literatuur in de bibliotheek van Miskotte. De inventaris van die bibliotheek verscheen in boekvorm: *De bibliotheek van K.H. Miskotte*. Kampen: Kok/Dr. K.H. Miskotte Stichting 1994.

Dankwoord

Nu dit boek in druk verschijnt, maken wij graag van de gelegenheid gebruik om onze dank uit te spreken aan degenen die ons daarbij hebben bijgestaan. Allereerst aan hen die er niet meer zijn: de mensen die zich destijds hebben ingespannen, soms jarenlang en met grote toewijding, om aantekeningen, soms woordelijk, te maken van de teksten die Miskotte uitsprak tijdens de Bijbelcursussen. Wij kennen van hen enkelen bij name: de al genoemde heer Jurriaan Kok en mevrouw J.M. Kraaijenhof-van Kuijk, die de avonden over de Openbaring van Johannes ‘notuleerde’, en we danken ook de mensen die hun werk al die jaren (voor ons) hebben bewaard. Dick Boer en Niels den Hertog lazen teksten met ons mee en behoedden ons voor fouten en omissies, anderen hielpen ons bij de annotatie. De onvolprezen medewerkers van de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek van Leiden waren ons zeer behulpzaam door het aan- en afvoeren van vele dozen archiefmateriaal. Het bestuur van de Dr. K.H. Miskotte Stichting was bij deze uitgave zeer betrokken en de productbegeleiding van uitgeverij KokBoekencentrum was als altijd ‘vlekkeloos’.

Utrecht/Amsterdam, juni 2022

Willem van der Meiden
Wilken Veen

STERVEND EUROPA EN HET PROFETISCH WOORD

Cursus van dr. K.H. Miskotte 11 oktober 1939 – 8 mei 1940¹

Met Europa bedoelen wij de geestelijke eenheid van ons werelddeel. De nadruk ligt op ‘ons’, in Indië bijvoorbeeld is het anders gesteld. Europa vervalt voor onze ogen en sterft.

Wij leven allen uit de kracht van de drie steden: Athene – Rome – Jeruzalem, van die steden leven wij, van wat in die steden is gebaar en gevormd aan geestelijke waarden. Het Licht is uit het Oosten gekomen. Wij leven van hetgeen ons werd gegeven. Amerika heeft ons vooralsnog niets nieuws voortgebracht. Amerika teert op ons en wij teren op het oude.

1 Deze Bijbellezingen werden gehouden om de twee weken op woensdagavonden in wijkgebouw Pniël aan de Amsterdamse Marnixstraat. Ze maakten deel uit van Miskotte's opdracht voor het kerkenwerk in de Jordaan en trokken dan ook een anders samengesteld publiek dan de latere bijbellezingen in de Willem de Zwijgerkerk. De lezingen werden begeleid met gemeentezang en gebed, en werden regelmatig onderbroken om mensen de gelegenheid te geven om vragen te stellen. Die vragen mochten overigens ook per post worden ingezonden en soms werd een hele avond besteed aan de beantwoording ervan. Zo is het lastig om vast te stellen wanneer welke lezing is gehouden en waar de cesuren lagen. Er moeten ook wel woensdagen zijn weggevallen, want de tijdsspanne omvat meer dan 20 woensdagen en zoveel stof bieden de aantekeningen niet. Twee manuscripten dienen als bron voor deze teksteditie. De eerste beschikbare bron vormen de aantekeningen die bezoeker Jurriaan Kok destijds heeft gemaakt en die hij na elke avond uitwerkte en wellicht met anderen deelde. Die aantekeningen zijn bewaard gebleven in de privécollectie van zijn zoon Jan Kok. Een tweede manuscript is veel compacter en laat de tweede helft van de lezingen weg. Dat manuscript is door een onbekende gemaakt. De herkomst van de teksten heeft tot gevolg dat de voorliggende tekst het resultaat is van reconstructie en redactie, meer nog dan de andere op lezingen gebaseerde teksten in dit deel van het Verzameld Werk. De paragrafering volgt de indeling van de notulist. In het archief bevinden zich nog enkele losse aantekeningen van Miskotte zelf en ingezonden vragen (Inv. 584). Die waren niet te gebruiken. Er is ook ingegrepen in de chronologische volgorde. Het tweede gedeelte van de reeks lezingen bestond uit de bespreking van bijbelgedeelten die pasten bij de paragrafen van het eerste deel van de reeks. We hebben besloten die bespreking van Schriftgedeelten te plaatsen telkens na de betreffende paragraaf.

Athene staat symbool voor *wetenschap en kunst*, voor ons, Europeanen. Zonder de aandrift van de Grieken waren wij nog steeds bevangen met een wetenschapsbegrip als bijvoorbeeld in Indië. Kunst is in de erfenis van Athene verbeelding van het mensenlot. Wanneer wij zeggen dat Europa sterft, dan wil dat zeggen dat dit alles ons thans afhandig wordt gemaakt.

Aan *Rome* danken wij de *staat* en het *recht*. De eeuwen door is Pontius Pilatus in de tekst van ons credo, onze geloofsbelijdenis opgenomen als een ‘nota bene’ met een uitroepteken!² In het Romeinse recht is plaats voor de persoonlijke erkenning, het gezin is er op zichzelf levenseenheid, een ordening die “*uns einleuchtet*”, die voor ons zonneklaar is.

Jeruzalem staat symbool voor het *christendom*, en dit op grond van het feit dat de christelijke prediking van Jeruzalem is uitgegaan. De apostelen waren Israëlieten, Paulus was een Israëliet. De woorden, de taal en de termen van het Nieuwe Testament zijn Israëlitisch.

Deze drie ‘machten’ zijn uitgekristalliseerd in wat ‘Europa’ is geworden. Maar de geestelijke eenheid van deze drie leeft niet meer. Europa sterft.

Tegenover ‘stervend Europa’ stellen wij ‘het profetisch Woord’. Wat is een woord? Altijd heeft een woord de wereld in beweging gebracht. De Kruistochten kwamen er door de prediking, vooral van Bernard van Clairvaux. De Reformatie is begonnen met de prediking. Wat wij zijn als Nederlands volk zijn wij geworden door de prediking. Het gepredikte Woord heeft wereldhistorische invloed.

Ook de nationaalsocialistische beweging in Duitsland is geboren uit redevoeringen, het raffinement van het woord werd er ten volle uitgebuit. Men moet, als men de mensen in beweging wil brengen, het woord voeren (‘Proletariërs aller landen, verenigt u’³, “*Am Deutschen Wesen wird die Welt genesen*”⁴ enzovoort). Nooit is een mens zo diep gezonken dat hij door een *idee* werd gered. Altijd heeft het woord macht.

Als wij spreken over *het profetisch Woord*, dan bedoelen wij het woord zoals we dat hebben in de Heilige Schrift, in de verklaarde en toegepaste Heilige Schrift. Het profetisch woord spreekt in het openbaar, in de publieke

2 “Die geleden heeft onder Pontius Pilatus”, logos XII van het klassieke credo.

3 Slotregels van het *Communistisch Manifest* van Karl Marx en Friedrich Engels, 1848.

4 Uitdrukking ontleend aan het gedicht ‘Deutschlands Beruf’ van Emanuel Geibel uit 1861. De leuze speelde vooral een rol in de strijd voor de Duitse eenheid en werd ook graag gebruikt door keizer Wilhelm II. Emanuel Geibel (1815-1884) was een Duits nationalistisch dichter. De woorden in zijn gedicht luiden letterlijk: “Und es mag am deutschen Wesen / einmal noch die Welt genesen.”

ruimte en is verkondiging. Het profetisch woord is niet een woord in een loge of sekte maar *en plein public*.

Verkondiging is datgene wat uit een andere orde van zaken tot ons komt. Men kan dit woord niet ervaren, althans niet uit zichzelf ervaren. Het Woord van God wordt ons verkondigd, het is niet bewijsbaar. Dit Woord is als een boodschap die van daar naar hier wordt overgebracht. Het herinnert ons aan onze wonderlijke positie. De verkondiging beroert niet het eeuwig zelf, ze geeft ons geen kans om te speculeren of er zelf iets van te vinden.

Stervend Europa en het profetisch Woord. Deze twee zullen in deze cursus op elkaar worden betrokken. Niet alleen op het 'sterven' van Europa, maar ook op de Europese waardenverschijnselen, door de Heilige Schrift te betrekken op wat ons ontbindingsfactoren schijnen, maar ook op wat ons als goed en mooi voorkomt.

Athene, Rome en Jeruzalem staan niet op gelijke hoogte. Jeruzalem heeft Athene en Rome in zich opgenomen. Europa en de kerk, dat is een en hetzelfde. Maar als de kerk heeft gedooft is er nog één instantie boven de kerk: het profetisch Woord. De kerk verwijst ernaar. Jeruzalem is wel gebonden aan het Woord, maar het Woord niet aan Jeruzalem.

In Europa moeten wij onderscheiden: heidense, joodse en christelijke geloofshoudingen. Deze drie verschijningsvormen moeten wij naar hun hoogste uitingen met elkaar vergelijken en beoordelen, alle drie.

Heidendom = godsdienstige verering van het Al, (zo men wil) van de Natuur.

Jodendom = existentiële gerichtheid op de toekomst van God.

Christendom = getuigenis van vervulde toekomst.

Wat de kerk betreft zouden wij misschien wel willen streven naar een kernvorming van bewuste belijders, zoals de *ecclesiola in ecclesia*⁵ in de Lutherse gemeenschap. Onbelangrijk worden voor ons de politieke-parlementaire tegenstellingen, het gaat niet meer om de achturedag, het gaat om wat überhaupt een *staat* is. Iets dergelijks geldt voor de richtingsverschillen in de kerk. Belangrijk is het vooral te weten wat eigenlijk de *kerk* is. Vergelijken met wat heidendom, jodendom en christendom is, is de tegenstelling tussen rooms-katholiek en protestant van ondergeschikt belang. Ook de tegenstelling tussen synagoge en kerk is betrekkelijk. Wanneer onze vaders de synagoge afbeelden als geblinddoekte maagd met een gebroken speer, dan

5 Latijn: 'Kerkje in de kerk', de uitdrukking verwijst naar de herleving van de Hussitische broederschap in het piëtisme binnen de 18de-eeuwse Duitse Lutherse kerk.

moeten wij ons afvragen: wat is hier in het geding? Dat is de verschijning van Jezus Christus. Ja, dan is de jood geblinddoekt. Ligt het heidendom echter op de buik voor de macht, dan staat de synagoge naast ons. We delen immers het Oude Testament.

Van ondergeschikt belang zijn ook alle quasi-wijsgerige verklaringen van het wereldraadsel. Geen van die antwoorden kunnen wij gewichtig nemen, gemeten aan deze situatie. Het gaat om de goddeloosheid, het nihilisme, dat de uiterste consequentie vandaag de dag niet schuwt en zich uitleeft in de drift voor de vernietiging *om* de vernietiging. Echt heidendom is 'God' (wat men dan als god beschouwt) vinden in de natuur.

Wij wensen de Schrift ter tafel te brengen. Deze is thans meer dan vroeger gaan spreken tot ons, als representant, als vertegenwoordiger van het gans Andere, dat het waarlijk verdient God te heten. Als Europa er nog weer bovenop komt, zal het zijn door de krachten die in het Woord sluimeren. Als Europa sterft, dan mogen we dankbaar zijn dat het profetische Woord ons heeft geleerd wat de *waarheid* is.

Wij hopen in deze cursus te spreken over de volgende onderwerpen:

- 1 Het Bijbelse begrip 'Waarheid' en de eenheid van de Heilige Schrift.
- 2 De Heilige Schrift als oorkonde van de heilige geschiedenis.
- 3 De Heilige Schrift als document van menskunde.
- 4 De Heilige Schrift als gestalte van schoonheid.
- 5 De Heilige Schrift als bron van wereldbeschouwing.
- 6 De Heilige Schrift als bron voor levensleer.
- 7 De Heilige Schrift als neerslag van religieuze ervaring.
- 8 De Heilige Schrift als Gods Woord, betrokken op het heden.

Eerst nog enkele opmerkingen over het profetisch Woord. Profeteren is prediking aangaande datgene wat niet gegeven is in de werkelijkheid, maar wat tegenover die werkelijkheid wordt geopenbaard. Heel de Bijbel is profetisch. Hiermee is tevens zijn *eenheid* aangegeven.

Er is een eenheid tussen het Oude en Nieuwe Testament die meer is dan samenhang. Het Oude Testament heeft evenveel gezag als het Nieuwe Testament. Beide zijn neerslag van Openbaring.

De volgorde van historische, dichterlijke en profetische boeken is ontleend aan de Septuagint, maar wij moeten voor de juiste indeling van het Oude Testament terug naar de indeling van de synagoge: Wet, Profeten en Geschriften. Bij de indeling van de Septuagint: historische, dichterlijke en profetische boeken blijft men aan het uiterlijke, aan het formele hangen.

De *wet* staat voor: Thora = heilige leer, het rechte onderwijs aangaande de waarheid.

STERVEND EUROPA EN HET PROFETISCH WOORD

Onder de *profetische* boeken rekt de synagoge ook de historische boeken van Jozua, Richteren, Samuël en Koningen. Zij schouwen in de Waarheid van God en betrekken haar zowel op het heden als op het verleden.

De *geschriften* bevatten: Psalmen, Spreuken, Prediker, Hooglied, Ruth et cetera, welke wij deels onder het hoofd 'Wijsheid', *chokma*, kunnen samenvatten.

De winst van deze indeling is dat elke idee van enige geleidelijke historische volgorde als mogelijkheid wordt afgesneden.

Thora = de Grond, en staat in het midden.

Profeten wijzen daarheen en staan daaromheen.

Wijzen tonen ons hoe zij hierop reageren, zij hebben een Openbaring gehoord. De ring van *Geschriften* is neerslag, reactie van de gemeente op het Woord. Het gaat om de taal, om de wijze waarop het volk van God spreekt. Er is een "Woord gevallen in Israël" (Jesaja 9: 7). Er is een krater geslagen. De gemeente, de mensen in synagoge en kerk reageren daarop en zeggen wat ze ervan vinden. Die reacties zijn over het algemeen zeer menselijk, zie de boeken Job en Prediker.

Het Nieuwe Testament bestaat ook uit drie delen.

Evangelien en daarbij de Handelingen van de Apostelen. Evangelie is de boodschap in volle zin. Het verhaal is dienstbaar aan de boodschap. Het is het *kerugma* dat de heraut uitdraagt. *Thora* en *kerugma*.

De *profetische* boeken: de brieven van Paulus en de Openbaring van Johannes.

De *Apostolische* brieven.

De laatstgenoemde verkondigen hetgeen door de bezinning is heengegaan, de Wijsheid, de reactie op dat *kerugma*. Waar zich dit op betreft staat er niet in, het is alleen heenwijzend.

Het Woord is Aanspraak. Twee (ik en gij) spreken over iets anders. De Bijbel = Gods Woord: dat betekent dat in dat Woord een drama is, een gebeuren. Niet dat het Woord daar maar ligt, maar dat het in beweging is, dat het antwoord vraagt, dat het de ander in afkeer en liefde betreft. Het Woord is helaas nog voor velen een term als een *deposito*, een pakhuis van waarheden.

I

Waarheid: wat zegt de Schrift over waarheid?

Exodus 34: 6: “Groot van weldadigheid en waarheid”. Hier is de waarheid verwant met de trouw in de meest mystieke zin van het woord. Waarheid is een gebeuren waarin God Zijn trouw betoont.

Psalm 36: 6: “Uw waarheid is tot de bovenste wolken toe”. Hier weer de trouw, de vastigheid die niet bedriegt. ‘Waarheid’ is hier meer in tegenstelling tot ‘schijn’ dan tot ‘leugen’. De Waarheid overziet, overwelft het leven.

Jesaja 11: 5: “De waarheid zal de gordel van Zijn lendenen zijn”. Ook hier weer betekent ‘waarheid’ niet een juiste voorstelling van zaken, maar wordt het gebruikt voor ‘betrouwbaarheid’: men kan op Hem aan, men loopt geen risico om bedrogen uit te komen.

Psalm 85: 11: “De goedertierenheid en waarheid zullen elkander ontmoeten.” Wat ons hier genoemd wordt zijn zaken die in zuivere vorm onder ons niet voorkomen. *Vers 12*: “De waarheid zal uit de aarde spruiten en gerechtigheid zal van de hemel neerzien.” De tegenstellingen worden opgeheven. Goedheid, betrouwbaarheid en vastigheid: ze zullen niet vreemd zijn aan de aarde. Gelijk Jezus zegt: “Bij de mensen is het onmogelijk, maar niet bij God” [Mc. 10: 27], waarheid is waarachtige werkelijkheid op de aarde.

Johannes 1: 17: “Genade en waarheid is door Jezus Christus geworden.” Hier is het waarheid geworden genade en waarheid, waarachtige genade en genaderijke werkelijkheid. Genade in Christus = werkelijkheid, de werkelijkheid waarin Christus ons tegemoet treedt = Genade.

1 Timotheüs 4: 3: “die de waarheid hebben bekend”. Waarheid is hier het tegendeel van alles wat in dit verband genoemd staat. Zie verder Psalm 19: 10 – 1 Koningen 3: 6 – Jeremia 10: 10 – Johannes 14: 6 – 1 Johannes 5: 6.

Psalm 25: 10 en 86: 11. Het wandelen in de waarheid is het gevolg, wanneer men het Woord verstaat als de trouw van God die op ons aankomt. De weg van God is de weg waar God op gaat en waarop de mens behoort te gaan.

Dubbelzinnigheid is kenmerkend voor de Bijbel. Zelf worden wij opgeroepen om tot een antwoord te komen: ja of nee. We worden opgeroepen om te wandelen in de waarheid, in de werkelijkheid die zich aan ons betoont heeft. Het Woord van God geschiedt, het wordt gehoord, het is een reuk des levens ten leven of een reuk des doods ten dode. [2 Cor. 2: 16] Er is geen tijdsverloop. Het Woord van God is aanspraak (Ik en Gij), het kan niet anders zijn dan antwoord van Gij op Ik.

Waarheid is niet een mededeling van waarheden. Het Woord is spreken over iemand tegen iemand. Het Woord staat tegenover waarzegging. Bij oude volken was het leven niet dragelijk zonder waarzegging, mantiek, zwarte

magie et cetera. Daarom stond de doodstraf op waarzeggerij. Thora = Woord, het komt alleen aan God toe. Alles wat wij zeggen, waarzeggen, is vlucht voor de werkelijkheid. Waarzegging is een poging om de gang van God toch te voorzien.

Het woord van God is gevallen in de wereld en daarvan moet worden uitgegaan. Er is Openbaring of niet. Is zij er, zo zijn wij aan haar gebonden, Micha 3: 7. Onder waarzegging is ook te verstaan alle filosofie die *meer* wil zijn *dan kritiek*, die wij als ernstige mensen verplicht zijn om als instrument te gebruiken om de wereld en het denken te verkennen: hoe ver het gaat, hoe ver het strekt. De innerlijke wetmatigheid van het denken moet worden opgespeurd. Dit is gerechtvaardigd en ons zelfs opgedragen. Ook *existentiefilosofie*, waar pogingen om het leven zoals het ligt met bepaalde karakters en strevingen als angst, zorg, verhouding tot de massa, tot de grote 'men', denkend te doorlichten: ook dat is geen waarzegging. Maar filosofie die het Al verklaart, het Al ordent, de zin van het leven wil aflezen uit het gegevene, dat is waarzegging.

De Bijbel moet eigenlijk worden *gehoord*. De Bijbel is naar haar aard om te horen, zoals iemand eens gezegd heeft: "met zijn ogen horen". De Bijbel is neerslag van de Aanspraak, de Bijbel is niet de Waarheid, God is de Waarheid, de Bijbel is getuigenis aangaande de Waarheid. De kerk is een grensverschijnsel dat aan het eind van de wereld van de andere wereld tot ons komt.

II

De Heilige Schrift als oorkonde van een heilige geschiedenis

Waarin ligt dan de eenheid van de Heilige Schrift? Om de uitspraak: "De Schrift is Gods Woord" te kunnen funderen moeten we een lange weg gaan.

We gebruiken het gezichtspunt van 'de Heilige Schrift als oorkonde van een heilige geschiedenis' om een horizontale doorsnede te maken door de boeken van de Heilige Schrift. Dan vinden wij een eenheid, een bepaalde strekking. Wij horen een bepaald geluid, dat te onderscheiden is van elk ander geluid. De Bijbel is een boek waarin het heilige, het handelen van God niet in mystieke vorm, maar als een eenmalig en onherhaalbaar gebeuren plaatsvindt, in die vorm en onder die omstandigheden. In dit heilige boek leeft de godsdienst zich niet uit in de mythe, maar beeldt zich uit in het verhaal. De mythe is een verhaal waarin ogenschijnlijk iets één keer gebeurt. In werkelijkheid gebeurt het echter keer op keer.

Wat is geschiedenis?

1. Een samenhangend geheel van gebeurtenissen en daden.
2. Deze gebeurtenissen en daden moeten waarden hebben die verwerkt kunnen worden.

3. Het geheel van gebeurtenissen en daden moet een richting hebben.

Geschiedenis = een *zinvol* en *zinrijk verband* van hetgeen zich aan onze ogen voltrekt. Personen en machten gaan voorbij, maar toch wordt hun betekenis verwerklijkt aan geestelijke waarden die gebleven zijn. Bloot toevallige waarden hebben echter geen zin. Zij moeten waardevol zijn vanuit een vooropgezet doel. Geschiedenis is betrekkelijk, iets verzwegens, stiller dan de veldslag en de diplomatie, die slechts de ruwe stof, het materiaal zijn om voorlopig een stempel van waarde en bedoeling daarop te drukken.

Onze tijd is arm aan geschiedenis. Juist in deze tijd pretendeert men echter dat geschiedenis wordt gemaakt. Geschiedenis is toch eigenlijk eerder een denkbeeld dat in onze ervaring terug te vinden is. Is het in werkelijkheid mogelijk om geschiedenis te beleven? Dat is een vraag in de harten van vele jonge denkers. Heeft het gebeuren werkelijk samenhang, waarden, een doel? In laatste instantie moeten wij het antwoord hierop schuldig blijven. De bewijzen ontbreken. Het kan ook een natuurproces zijn: opgaan – bestaan – vergaan. Het kan een ‘wetmatigheid’ zijn zoals in het historisch (?) materialisme (Karl Marx). De Heilige Schrift kan daarop alleen antwoorden. Heilige, dat is: *bijzondere* geschiedenis. Wat God is moeten wij in de heilige geschiedenis vinden.

Er is een tegenstelling tussen idealistische theologie en Openbaringstheologie. De idealistische theologie ziet het verhaal, de geschiedenis als een illustratie van de Idee. In de idealistische theologie wist men bij voorbaat dat er een God was en men bladerde in het boek dat deze idee bevestigde. Dit is onjuist, oneerbiedig en dodelijk voor een echt, waarachtig kerkelijk leven.

Maar is de Openbaring dan bovenhistorisch? Er zit niets achter de heilige geschiedenis! God is mens geworden. Daarom mens geworden, opdat wij ons zouden houden aan de geschiedenis, aan hetgeen geschied is. Wij moeten ons houden aan de regel van Luther: dat wij God hebben te *kennen in het vlees* en dat God nergens van ons gevonden wil zijn dan in het vlees. Zoals het daar ligt, is het Gods openbaring. Toch is er in zekere zin een rechtmatig gevoel dat de Heilige Schrift niet zomaar gewone geschiedenis weergeeft. Er is verschil tussen ‘geleden onder Pontius Pilatus’ en de slag bij Waterloo. De heilige geschiedenis is letterlijk te nemen. Het is andere geschiedenis, er spreekt iets anders uit. De psalmen 105, 106 en 107, waarin de historie van Israël is verwerkt, geven een overzicht. Het Oude Testament is *niet geschiedenis van Israël*, maar een samenhang van Gods daden. Psalm 106: 15: “Toen gaf Hij hun hunne begeerte; maar Hij zond aan hunne zielen ene magerheid.” Gericht en genade. Hier is een andere sprake, een andere taal: *Hij* deed dat.

Het Oude Testament is geen geschiedenis van Israël. De theofanie is een Godsverschijning, waarin God Zichzelf aan Zijn volk onthult. Vanuit de theofanie wordt de geschiedenis gezien als heilige, bijzondere geschiedenis.

Geschiedenis heeft altijd lijn, centrum, begrenzing. Het is een denkbeeld dat niet te bewijzen is. Er ligt een grens tussen heilige geschiedenis en Koninkrijk Gods. De heilige geschiedenis is een begrensde werkelijkheid. Ware het geschiedenis, dan was de kerk er niet meer.

Er is een lijn van het verbond naar de belofte van God over Zijn volk. In het centrum staat het geheimenis: de vleeswording van het Woord, *Assumptio carnis*. De aanname van het vlees, de menselijke natuur, de menselijke denkvormen verenigd met God. God spreekt als een man met zijn vriend (Mozes). God is nergens anders dan daar.

Alleen vanuit de Heilige Schrift geloven wij dat de gewone geschiedenis ook geschiedenis is. Vanuit de Schrift als Openbaring blikken wij over de wereld in het nochtans van het geloof en trachten we te beleven dat het nochtans geschiedenis is, zodat er toch samenhang is, waarde, doel, alleen krachtens die bijzondere geschiedenis.

Het vlak van de geschiedenis is duister. Wij nemen plaats – maar dat is een geloofsdaad – in het gebied van de heilige geschiedenis. We gaan van het bijzondere naar het algemene: niet omgekeerd. Dit is reformatorisch en dit beginnen wij thans opnieuw door de dialectische theologie te ontdekken. Door het apostolaat wordt de Schrift ons in de handen gelegd.

De hemelen vertellen Gods eer (Psalm 19), vanuit het kwalitatieve (“de wet des Heren is volmaakt” [vers 8]) weer naar de breedte. Eerst moet God ergens zijn en dan kan Hij overal zijn. Christus is een mensenleven tussen geboorte en dood. Het Woord is vlees geworden.

De Schrift = Gods Woord. In het woord ‘oorkonde’ ligt het tekort. De Schrift is meer dan een oorkonde. Dat woord ‘oorkonde’ legt op mij geen verantwoordelijkheid. Er moet een ander element bijkomen om te kunnen zeggen: de Schrift is Gods Woord. De tegenwoordigheid van God is slechts te beleven waar Hij zich openbaart. Dan eerst kan hij Alomtegenwoordig zijn.

IIa.

Schriftlectuur: Daniël

Wij lezen daartoe het boek Daniël. Het gaat in dit boek over de verhouding tussen de heilige geschiedenis en de wereldgeschiedenis. Deze onderscheiding kan bevreemding wekken. Men kan deze onderscheiding ontkennen, maar dan heft men de Openbaring op. Ook wanneer men zegt dat toch alle geschiedenis van God is. Heilige en wereldgeschiedenis staan naast elkaar. Het een moet in het ander worden ingeschakeld. De kerkgeschiedenis is bijvoorbeeld slechts een stroompje in het gehele stroomgebied van de wereldgeschiedenis. In het boek Daniël nu zijn de stromen van de wereldgeschiedenis

ingeschakeld en te denken in de kerkgeschiedenis. De wereldgeschiedenis kan alleen gemeten worden aan en bepaald worden door de geschiedenis van Gods volk.

Daniël is een boek van *verhalen* en *visioenen* die met elkaar in verband staan. De verhalen stellen ons de werkelijkheid voor ogen, zij vormen de vlakte en in die vlakte staat de kerk. Daarin zien wij de kerk en zijn Nebukadnezar en Belsazar losse mannetjes, figuurtjes. In de eerste zin ervaren wij, in de tweede komt het aan op geloof. In het eerste is aan te merken wat wij ondergaan, in het tweede wat ons beloofd is.

Daniël 1: 2. Juist in een machteloze tijd in de kerk kan door de Geest van God iets daarvan duidelijk worden dat de wereldgeschiedenis zin krijgt door de kerkgeschiedenis. Daniël en zijn vrienden stonden in Gods boek eerder dan in het boek van Nebukadnezar. Wie doet dat alles, dat de kerk machteloos en de wereld machtig is? De Heer. Al wat men ziet, begrijpt men niet tot de God van de Openbaring tot de gedachte van Zijn bestel geraakt. Een heidense god is partijdig. De God van de Openbaring geeft Zijn eigen volk over in de hand van Nebukadnezar. Nebukadnezar is god evenals de farao in Egypte god op aarde is. De koning vertegenwoordigt de godheid. Met nadruk wordt gemeld dat hij de heilige vaten meenam van het huis van God en ze niet in zijn paleis plaatste, maar in het schathuis van zijn god. Alle goden bestaan voor zover in hen wordt geloofd. Alleen de God van de Openbaring bestaat, ook al gelooft men niet in Hem. Dat erbij staat “in het land Sinear”, een oude benaming voor Babel, wil in herinnering brengen dat hier net zoiets plaatsheeft als in Genesis 11, waar de torenbouw van Babel beschreven staat en de mens zich een naam wenst te maken.

De tweede greep is naar de jeugd (*Daniël 1: 3-4*). Ook heden is dit de methode van de totaalstaat. De jeugd opvoeden, drillen in een bepaalde wereldbeschouwing, namelijk die van de staat. Ieder moet daarin geloven. Ervaren moet zij zijn in deze wetenschappen, in de boeken van dit wereldrijk en in de spraak van de Chaldeeën. De heilige taal moet zij afleren. Zij moet “*umlernen*”. De taal is projectie van een bepaald levensgevoel.

Wat de staat is in het Oosten, is voor ons westerlingen iets ongekends. Er is geen sprake van een gemeenschap van persoonlijkheden. De staat is het beeld van de hemel. De staat van de goden = de paleisorde. Daarna is er de stof, de materie, de massa die bouwt (piramiden), ook ter verheerlijking van de god. De wet van Meden en Perzen is product van priesterlijk overleg overeenkomstig hetgeen de sterren wijzen. De overste van de kamerlingen, Aspenaz, is een engel, beeld van een bovenaardse bode en gaat tussen de goden door.

In die wereldgeschiedenis wordt nu het zaad van Israël gebracht. Het doel van de opvoeding zegt het einde van *vers 5*: “om te staan voor het aangezicht

van de koning'. Dit in de betekenis van: 'Ik ben Gabriël, die voor God sta' [Luk. 1: 19]. Dat gaat zomaar niet dat men mag staan, dat men weerstand kan bieden tegenover zijn gestalte. Wie kan voor God bestaan?

De naamsverandering heeft diepe zin (*vers 7*). Deze staat in verband met de nieuwe goden. Abed-Nego (misschien Abed-Nebo) = dienaar van de god van Babel. Wij moeten bedenken dat de wereld nooit anders is dan hier. Daarom hebben wij in de Heilige Schrift niet alleen te doen met een stuk wereldgeschiedenis, maar met *de* wereldgeschiedenis, de Babylonische godheid, dat wat op ons aankomt: eenheids-overmacht. Daar verzetten deze jongelingen zich tegen. Het verzet uit zich in het niet willen gebruiken van de spijs en drank van de koning. Aan deze zijn bepaalde magische vermogens gegeven. Ze willen daar niet aan meedoen. Wanneer zij straks staan voor het aangezicht van de koning, dan mag dit niet toegeschreven worden aan deze geheime spijzen.

Blijkens *vers 9* geeft God Daniël genade en barmhartigheid voor het aangezicht van de overste van de kamerlingen. Door deze genegenheid kan aan een lagere beambte de wens van Daniël en zijn vrienden duidelijk gemaakt worden. God geeft genade, anders is het niet duidelijk te maken, zo staat de kerk in de wereld.

Vers 12: 'Beproof toch uw knechten tien dagen lang' enzovoort. Wat is de diepste grond daarvan? Het is toch een waagstuk dat wij niet kunnen nadoen. Het is gewaagd in het geloof. Deze proeftijd was ook voor Daniël en zijn vrienden een tijd van beproeving, van aanvechting. Het is de eerste bres in de muur van de totaalstaat. Het lukt. Melzar verwondert zich. God gaf hun wetenschap en verstand in alle boeken en wijsheid (*vers 17*), maar Daniël gaf Hij verstand in allerlei gezichten en dromen. In alle zaken van verstandige wijsheid die de koning hun afvroeg, bevond hij hem helemaal boven al de tovenaars en sterrenkijkers die in zijn ganse koninkrijk waren. Ook de macht om te denken over alles wat tegenspoed heten kan. De sterrenkijker is de mens die het boze magisch kan weren, maar ook het nieuwe kan zien aankomen. Deze mensen van de kerk zijn tienmaal boven hen. Zij hebben zich de Babylonische wijsheid eigen gemaakt, ook als plicht om zich af te geven en te verdiepen in de taal die de wereld spreekt, het levensgevoel en de waardering van de begrippen die gangbaar zijn. Het verstand is het vermogen om te exegetiseren.

De Heilige Geschiedenis oordeelt de wereldgeschiedenis. Vanuit het kerkvenster alleen kan men de pracht en de verschrikkelijkheid, maar ook de verkeerdheid van de wereldgeschiedenis verstaan.

Daniël 2. Het gaat om de verhouding van de heilige geschiedenis tot de wereldgeschiedenis. De heilige geschiedenis ondergaat hier de inschakeling in

het staatsbestel van de totaalstaat. Deze staat is zelf god, er bestaat geen hoger beroep meer. In Daniël 2 wordt verhaald van de droom van Nebukadnezar. Werkelijkheid en droom hangen samen. Onderdrukte gedachten komen in de droom terug. Wanneer nu Nebukadnezar, de god, droomt, dan is dit van grote betekenis. Zijn geest werd daarvan verslagen en zijn slaap werd in hem gebroken. Er is een zekere onrust over hem vaardig geworden, hoewel, volgens *vers 5*, hem de zaak is ontgaan. Er is een algemene indruk nagebleven. De goden zijn vormen van het Al. Deze god Nebukadnezar heeft de dreiging gevoeld, het was een boze droom. Dit toont verwantschap met ons, wanneer we verschrikt worden door wat we voorvoelen wat komen zal. Waarom we bang zijn weten wij niet. In iedere crisis van de kerk, waarin de wereldgeschiedenis de heilige geschiedenis overheerst, is het zo gesteld met de mens. Hij kent de aanvechting en de wanverhouding. Wij weten als Nebukadnezar dat het een dreigende droom was.

De koning riep de tovenaars, de sterrenkijkers, de guichelaars en de Chaldeeën om de koning zijn dromen te verklaren. Het lot, vooral het lot van de staat, eist zingeving. In onze tijd zouden wij de wijsgeren, de sociologen, de cultuurfilosofen roepen, de vakmensen en deskundigen, ook die van de economische wetenschappen. Er is een groot belang dat we bij die mensen hebben. Ook de geschiedenis moet worden uitgelegd, zelfs in het tegenwoordige bolsjewistische Rusland. Zingeving is nodig. Maar gewoonlijk zijn wij daarmee niet tevreden. We hebben een droom gehad en we worden ongeduldig, prikkelbaar. *Vers 5* is dan ook angstig actueel, wanneer daarin wordt opgemerkt wat de staat doet wanneer het intellect onbevredigd wordt gelaten. Wordt de staat door de wetenschap teleurgesteld, dan komt het geweld. Als het intellect faalt, dan komt de totaalstaat, de vuist, de GePeOe, de Gestapo, de beul Arioch. De beul, dat is het laatste woord van Nebukadnezar, die geen vertrouwen meer heeft in het intellect en die het intellect vreest.

Vers 8 en 9. "Ik weet vastelijk dat gijlieden de tijd uitkoopt... totdat de tijd verandere." Gij wacht tot er iets gebeurt waardoor jullie foutieve uitlegging toch als juist zou kunnen worden aangezien, dat er misschien iets komt dat een bepaalde richting wijst, hoewel jullie toch gefaald hebben. Aangaande het intellect raken wij zelf ook verlegen, niet alleen Nebukadnezar, het fascisme of het communisme. Daar is geen filosoof, er zijn geen vaste normen voor ons die men door de wetenschap zou kunnen funderen, geen academische fundamentele zekerheden. Er zijn niet alleen richtingen in de kerk, maar overal in geschiedenis, filosofie et cetera. Daarom loert de tirannie in de crisis. Of de overmacht of de onderwerping aan het Woord van God, de profetische kracht van de kerk. Hier is deze kracht in Daniël en zijn vrienden.

Daniël gaat niet met de Chaldeeën concurreren. Daniël is een bidder, ook wel een intellectueel, maar in de eerste plaats een bidder. Daaruit volgt dat hij

ook eerst een mens is. Volgens *vers 13* worden de wijzen gedood. De schrijver brengt de spanning, hij loopt op het gebeurde vooruit. Daniël denkt eerst onmiddellijk aan God en aan de afhankelijkheid van God. En dan bedenkt hij pas dat hij het gevaar loopt om hetzelfde lot als de anderen te delen (*vers 18*).

Wanneer Daniël de droom droomt, verschrikt hij niet. Hij looft de God van de Hemel. De indruk is bij Daniël anders. Hier is het kernstuk. De wereldgeschiedenis is schijnbaar een boze geschiedenis. Daniël ontvangt erin een bevestiging van de God van de Hemel.

‘God’ is een woord dat ieder in de mond neemt. De God van de hemel is echter de Volstreckte, de Verhevene, het gans andere waarin alles is gezien, gedragen en ten einde gebracht. Hij is de God die de tijden en stonden verandert (*vers 21*) en de wijzen wijsheid geeft. Dat God de tijden en stonden verandert is juist het schrikbarende in de droom. De veranderingen zijn noodwendigheid, maar het zijn geen veranderingen maar verschuivingen. De rijken die op elkaar volgen zijn machtsverschuivingen, dat is het ook wat ons kwelt. God is degene die tijden en stonden verandert, Die hetzelfde, zonder verschuiving, verandert. Onze tijd van decadentie bijvoorbeeld kan God veranderen. Elke ‘*Epoche*’ heeft als zodanig een onmiddellijke relatie tot God (Von Ranke).⁶ Psalm 77: 11 zegt ook: “de rechterhand des Allerhoogsten verandert”.

En dan: “Hij geeft de wijzen wijsheid en wetenschap degenen die verstand hebben”. Wie heeft, die zal gegeven worden [Mt. 13: 12]. Als Salomo, de drager van de *Chokma*, van de drie wensen die hij doen mag wijsheid begeert [1 Kon. 3], dan wil dat toch zeggen dat men, om zo ver te komen om wijsheid te begeren, reeds wijs moet zijn, dan moet men toch reeds deel hebben aan die wijsheid. God is ons reeds vóór geweest, zoals de leegte van de gelovige reeds vol geloof is. Geloofsgehoorzaamheid is iets anders dan dapperheid. Geloofsgehoorzaamheid is een geschenk, een genade, zodat termen als dapperheid en dergelijke niet opkomen. Geloof is een eigen categorie.

In *vers 27* begint Daniël tegenover Nebukadnezar de intellectuelen in bescherming te nemen. Dat moeten wij ook doen als kerk. De kerk moet naast de wetenschap gaan staan, omdat van deze mensen het onmogelijke wordt gevergd. Wij zullen nooit weten. Dat is ook niet van het menselijk denken te vergen. De situatie is de vuist of de getuigenis van de waarheid Gods. Onderwerp u daaraan en word weer een leerjongen van Christus, in wie alle schatten van de wijsheid zijn verborgen.

Theologie als denkbeweging is ook menselijk. In *vers 30* heet het: “Mij nu, Mij is de verborgenheid geopenbaard.” Hier is de bescheidenheid van het

⁶ Leopold von Ranke (1795-1886), Duits historicus. De zinsnede “Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott” verscheen in *Über die Epochen der neueren Geschichte* (1854). Te vinden in: *Historisch-Kritische Ausgabe* 2. Oldenburg: De Gruyter 1971, 60.

geloof, nauw samenhangend met de in vers 19 genoemde God van de hemel, dat is de volstrekt Andere. Ook van de kennis geldt dat. De Prediker zegt ook: God is in de hemel en gij zijt op de aarde [Pred. 5: 1]. En dan volgt de uitlegging van de droom.

Vers 31. Dat gouden hoofd ben ik, dat komt uit, gezien van de kant van Nebukadnezar. Van de kant van Daniël gezien is dit ook iets belangrijks. Hij begint met dit werkelijk te erkennen, de macht en het mysterie van de macht. De macht is een geweldig mysterie. Men is er heimelijk jaloers op. Het geheim van menig denker en dichter is eigenlijk lust naar de macht van hogere orde, de orde van het feit. Daar begint Daniël mee, hij erkent het.

Begrijpelijk is de neiging om de op elkaar volgende wereldrijken te zien als een plattegrond van de wereldgeschiedenis. Het zijn evenwel rijken van zijn (Daniëls) tijd, dat wat in het Oosten in die tijd aan de horizon opdoemt. En juist dan krijgen zij universele betekenis. Juist dan heeft het zin om er een actueel geluid, het Woord van God in te vernemen.

Het is evenals bij het gebod, toen wij spraken over de moraal, iets dat wij concreet moeten nemen. Wanneer Jezus tot de rijke jongeling zegt: “Ga heen, verkoop al wat gij hebt en geef het de armen” [Mt. 19: 21], dan kan men daarin niet een aanwijzing zien voor het communisme en dit woord gaan generaliseren, maar dit woord is geschied tot die jongeling over wie in het evangelie gesproken wordt. De vraag is: hoor ik ook daarin een woord voor mij? Als wij op het goed, de materie ons vertrouwen stellen, hebben wij precies dezelfde kuur op ons te nemen.

Het zijn concrete wereldrijken. Wat daaromtrent gezegd is, kunnen wij horen als Woord van God in iedere tijd waarin de wereldgeschiedenis de kerkgeschiedenis schijnt te overheersen. Juist het concrete komt terug, wij herkennen het. Wij kunnen niet van tevoren iets zeggen. Het is de “*Völkerspiegel*”. Zo zijn de wezenlijke trekken van ieder.

Nu is het een tijd van ijzer en leem (*vers 43*). Een van de kenmerken van onze tijd is dat men brult om gemeenschap. Die gemeenschap schijnt gezond te zijn en in waarheid is zij zo vol kou en ontzettende eenzaamheid. In geen tijd vóór ons was gemeenschap zo vol eenzaamheid. Sterk is de techniek, zwak is de tijd omdat er geen beginsel is en de beginselen die er zijn, zijn niet gefundeerd. De beschrijving van die wereldrijken behoort tot de bouw van de Bijbel in het algemeen. In oorsprong zijn deze concreet en in de herhaling zijn ze voor ons actueel, ze zijn nooit algemeen en niet altijd toepasbaar. Concreet is het Woord en het is de vraag of onze situatie daarmee overeenkomt. Je ziet het: het Woord is ons voor de voeten gegooid. Men beleeft het in de krant enzovoort. Die rijken vertonen samenhang, vormen samen één beeld. Het wordt tot kaf. Maar het is een mens. Al die wereldrijken vormen de zelfprojectie van de mens. Het is niet een god. Niet een transcendente

waarheid, maar de mens zelf heeft zich reusachtig uitgedijd. Het is niet toevallig dat latere rijken voorgesteld worden door de voeten, eensdeels van ijzer en eensdeels van leem. Het gouden hoofd is afhankelijk van de benen. Iets kan in deze wereld goed zijn op het ogenblik in zichzelf, doch het nageslacht verprutst het. Het beeld, het hele zaakje staat op ijzeren en lemen voeten.

Alexander de Grote, de Diadochen, ze hebben zich met geen mogelijkheid kunnen handhaven in hun levensvormen. Wat is er van Napoleon overgebleven? Wat is er geworden van de grootheid van zijn idee: de Verenigde Staten van Europa? Gij zijt dat gouden hoofd, maar het hangt niet van u af of het blijvend zal zijn, maar van wat volgt, wat er nu gebeurt. Het enige wat beweegt in de droom is die steen, afgehouden zonder handen.

De wereldrijken worden stram gemeten aan het gewicht dat tegen dat beeld aanslaat. God leidt zo het leven van de volkeren dat de imperialistische mogendheid niet kan bestaan. Zij zijn onderworpen aan het lot van de vergankelijkheid, zonder handen – het gaat niet meer.

Israël voltrekt dat gericht. In Daniël 7 is sprake van “zoon des mensen” en van de “heiligen der hoge plaatsen”. Hier is gedacht aan het ware Israël – de kerk. Zij oefenen een macht, niet alleen een geestelijke, maar ook politieke macht, door de geestelijke kracht die van hen uitgaat, door het gebed, door het feit dat ze er zijn. We denken aan de onnozele belijdende kerk in Duitsland, dat is een werkelijkheid.⁷

Die steen is in deze droom vol dreiging. Nebukadnezar ondergaat de angst daarvan omdat die steen verandert, uitdijt en de gehele aarde vervult (*vers 33 en 44*). Natuurlijk is daarmee bedoeld het Messiaanse Rijk, het Koninkrijk van God. Perspectivisch gezien. Evenals in Mattheüs 24 de verwoesting van de tempel en de stad Jeruzalem overloopt in de toekomst, het Koninkrijk van God, dat de gehele aarde zal vervullen. Het Messiaanse Rijk heeft dus verband met de geschiedenis. Het is niet puur afwachtend. Het Koninkrijk van God is een negatie van de negatie. Totaalstaat is ontkenning van God. Ontkenning x ontkenning, min x min = plus.

De God van de hemel, daar gaat het om. Opheffing van rijken, die als zodanig Schepper en Schepping ontkennen, een hoger beroep op God uitsluiten. De negatie van de negatie is bevrijdend.

Op de vraag: hoe wordt deze steen tot een berg? wordt geen antwoord gegeven. Hiervoor moeten wij tot het evangelie gaan, waar Jezus Christus heet de Zoon des Mensen, de verhulde Messiastitel. De koning die heerst, dat is het evangelie. En in de Openbaring (5: 12): “Het Lam dat geslacht is, is waardig te ontvangen de kracht en rijkdom en wijsheid en sterkte en eer en

⁷ Hier staat in het manuscript: “Gebed”. Te vermoeden valt dat Miskotte hier een gebed heeft uitgesproken voor het werk en de mensen van de Bekenkende Kirche.

heerlijkheid en dankzegging. Door het lijden, het Godslijden, door het goddelijk geduld. Gericht en geduld sluiten elkaar niet uit. Het is de ruimte die God ons laat om te geloven. De ruimte die voor Nebukadnezar pas opengaat na zijn geestesziekte.

Gericht is element van geduld, rechtzetten wat scheef stond, vol liefde, Goddelijke liefde. Vol positiviteit, God wil zonder de wereld, zonder deze mensheid niet zijn. God is almachtig. *Hij* is almachtig, niet een of andere god is toevallig almachtig, maar Deze met zijn deugden, genade, barmhartigheid en geduld, met al die antropomorfe eigenschappen, de Vader van onze Heer Jezus Christus, de Liefde, die is almachtig.

Als Nebukadnezar in *vers 47* zegt: “Het is de waarheid, dat ulieder God een God der goden is”, zegt dat nog niets. Het is Babylonisch spraakgebruik en het hangt er maar vanaf op welk gebied die God bedoeld wordt (bijvoorbeeld landbouw). Het heidendom is verdraagzaam. Het wil Jahve ook een plaats geven. Ook onze verering van God is uiterst twijfelachtig. Wie is God? Het is Zijn macht waaronder wij verkeren.

III

De Bijbel als document van menskunde

Weliswaar zijn er in de Schrift fijne trekjes te vinden omtrent de mens, zoals bijvoorbeeld bij Saul aan het eind van zijn leven bij de ‘heks’ te Endor (1 Samuel 28) of bij Michal (2 Samuel 6: 16), doch deze geven geen reden om aan de Schrift hierin een bijzondere plaats toe te kennen. De Schrift geeft geen karakterbeelden. De karakters van de personages zijn er niet in uitgewerkt. Zelfs van Jezus wordt ons geen karakterbeeld geschetst. In een doorsnede overlangs ontdekken wij een eenheidsgezichtspunt.

Antropologie = kennis van de mens. De psychologie tracht bewustzijnsverschijnselen logisch te ordenen en causaal te verklaren. Voor de wetenschappelijke psychologie is de mens een hypothese. Het Ik bestaat eigenlijk niet. De psychologie komt niet tot de *Anthropos*. Het wijsgerig denken is vaak geneigd het ‘ik’ te vergoddelijken. De speculatie vergoddelijkt de mens. Het een noch het ander is houdbaar. Wij weten niet wat de mens is.

Antropologisch gesproken ziet de Heilige Schrift de mens als de volle mens, zonder onderscheid tussen geest en ziel en lichaam, in zijn totaliteit, het verschijnsel waarom het gaat als schepsel, als verlorene, als behoudene. Kenmerken:

1. De Heilige Schrift stelt éénheid van lichaam en ziel (Job 14: 10-12). Waar is *de mens* dan (*vers 14*)? Het gaat in de Schrift om de mens totaal, in zijn totaal bestaan, en wanneer het gaat over het zedelijke (Romeinen 12: 1vv.) om de erediensdienst die past bij zijn menselijke staat.

2. De Heilige Schrift stelt verwantschap van de mens met de aarde (Genesis 3: 19). Het wederkeren tot de aarde is niet, zonder meer, straf op de val, het wederkeren tot de aarde zou toch gebeurd zijn. Gij zijt stof, lijfelijk verwant aan de aarde. Ook het Noachitisch verbond spreekt van een verband van God met de aarde (Genesis 9: 9-17). In de profetie van Jesaja 11: 1-9 is de mens verzoend met de aarde, met de natuur. Hiervan zou men kunnen zeggen: samen uit – samen thuis, zoals wij door ellende geworden zijn, zo zullen wij ook weer thuiskomen. In Romeinen 8: 19 houdt het geestelijk zuchten verband met het zuchten van de natuur.
3. Er is bloedverwantschap en geestverwantschap tussen de enkelingen en de volkeren (Handelingen 17: 26).
4. Het hart is het middelpunt van de mens. Het hart is het diepste in de mens (het Ik). Het is de creatuurlijke vrijheid die aan de mens gelaten is (Mattheüs 22: 37). Met geheel uw hart... dat is het! Vandaaruit gaan wij afleiden: met heel uw ziel, verstand, wilsleven. Het hart is de verborgen mens.
5. De Bijbel is in menig opzicht voluntaristisch, zodat op het wilsleven bijzondere nadruk wordt gelegd. De mens wordt erop aangezien dat hij een willetje heeft (Lukas 13: 34). “Gijlieden hebt niet gewild.” Het is afgestuit op jullie willetje.
6. De Schrift onderstelt dat de mens een eeuwige bestemming heeft, misschien zou men ook kunnen spreken van een eeuwige verhouding tot God. De mens is geschapen naar Gods beeld en gelijkenis. Kohlbrugge vertaalt: *in Gods beeld*. Het beeld van God is de bestemming van de mens. Hij is bestemd *beeld van God te zijn*, dat is zijn eer.
7. De Heilige Schrift stelt de noodzaak van het sterven van de mens. De mens sterft. Niet het lichaam alleen (Psalm 90: 3-6). De mens moet sterven, ook geestelijk (Mattheüs 10: 39). Ziel = leven. De mens kan niet gehandhaafd worden. Hij staat op een verloren post (Romeinen 6: 3-4). De grens van deze belijning is het Ik dat niet aangewezen kan worden, maar wel omschreven. Een kreet om leven, die tijdelijk antwoord vindt in een droom van liefde, doch in wezen niet beantwoord kan worden.

Let op! Geen analyse van de zonde komt in de Bijbel voor. Alleen vanuit Christus wordt ernstig over de zonde gesproken. Alleen in de slagschaduw van de verzoening komt de zonde aan de dag. Evenmin vinden wij in de Bijbel een beschrijving van de bekering. Wat er in Paulus is omgegaan op de weg naar Damascus weten wij niet. Er is in de Schrift ook geen beschrijving van sterven. Het interesseert de Schrift niet. In de Bijbel lopen geest, ziel en lichaam door elkaar. Het ene is niet hoger of waardiger dan het andere. Deze trichotomie komt uit de Griekse filosofie, maar de Schrift moet er niet van

weten. De Schrift kent wel de dichotomie, geest en lichaam, maar die laatste mag nooit leiden tot een dualisme. Het is een onderscheiding, geen scheiding.

Conclusie: wij weten niet wat de mens is. Onder de tucht van de Heilige Schrift komen we tot een *docta ignorantia*.⁸ Ik weet het wel wanneer ik mag aannemen dat Jezus Christus terecht de mensenzoon heet. Alleen vanuit Christus is de mens te verstaan.

“Ecce homo” (Joh. 19: 5): Zie de mens. De gegeselde Jezus voor Pilatus. De openbaring hoe de mens eraan toe is, deze gegeselde, deze weerloze mens: dat is de mens. Daar leren wij pas ons eigen wezen en eigen verlorenheid verstaan. Juist daar zijt gij met deze Christus tot eeuwige eenheid met de goddelijke natuur opgeroepen. De beslissing is over mij gevallen. De mens is geschapen naar Gods beeld (Romeinen 8: 29), Gods bestemming, van tevoren geordineerd om een beeld Gods en God gelijkvormig te zijn. Gelijkvormigheid van het lijden, van de verdoemenis en in het geloof ook in deze, maar ook in zijn eigen heerlijkheid. Alles wat van Christus gezegd wordt, kan ook in het geloof van ons gezegd worden. Voor de ogen van de mensen en voor zichzelf – teleurstellend. Voor Gods ogen – onberispelijk. In de dienst aan de eer van God heeft de mens de bestemming om zijn eigen eer te hebben.

We komen even terug op de trichotomie, de driedeling: geest, ziel en lichaam. Het eigen wezen waarin dit drievuldige is: de gehele mens en ... deze drie met het oog op de toekomst. De *geest* is het gehoor van dit totale wezen, de *ziel* is de verhouding tot Jezus Christus, de *ziel* is het ontvangtoestel, het *lichaam* is verbonden met geest en ziel.

Waar blijft het Ik? Dit blijft een open vraag, waar wij geen antwoord op krijgen. Paulus zegt: “Ik leef, maar niet meer ik, Christus leeft in mij.” [Gal. 2: 20] Het is het probleem dat blijft en blijkbaar blijven moet. “Uw geheel oprechte geest en ziel en lichaam worde onberispelijk bewaard in de toekomst van onze Heer Jezus Christus” (1 Thessalonicenzen 5: 23). Wat God bewaart, is wel bewaard.

IIIa

Schriftlectuur: Psalm 102

De troost van het visioen. Het is heel moeilijk een stuk in de Bijbel te vinden dat als grondslag kan dienen voor *een beschouwing van de mens*. De ‘Prediker’ is te veel verweven met pessimistische stemmingen. De mens komt niet in zijn gezichtsveld.

Het meest geschikt lijkt ons Psalm 102, een gebed van de verdrukte. Het

⁸ Latijn: geleerde onwetendheid.

is niet het gebed van *een* verdrukte, maar een gebed van *de* verdrukte. Dat is de mens wanneer van hem wordt afgetrokken zijn gewaad, zijn goede leven, zijn tempelgang. Er blijft over: *Ecce homo* – zie de mens [Joh. 19: 5].

In het eerste gedeelte (tot *vers 12*) komt geen enkele bijzondere klacht voor – misschien in *vers 9* – er is geen schuldbelijdenis, geen bijzondere tegenspoed. Het is de mens in zijn algemene ellende.

Concrete gebeurtenissen maken in ons los hetgeen we al weten. Wij zien het doodslot waarin de mens gevangen is reeds bij zijn geboorte. Het leven is een gestadig sterven. Geen enkel ideaal wordt totaal bereikt. De kracht om te denken breekt ontijdig af. Er komen tekenen van algemene vermoeidheid. Men wordt zichzelf te veel. Het besef komt dat het beste van het leven is voorbijgegaan. Het zijn alle varianten van het mens-zijn. De verdrukte spreekt daar niet over, tenzij hij overstelpt is. Daarom staat het in de Bijbel. Het betreft ons, daar is op gerekend dat wij *zo* zijn. De mens uit zich *zo*, als hij overstelpt is. Hij stort zijn klacht uit voor het aangezicht van de Heer.

Bidden behoort tot de antropologie van de Heilige Schrift. Als de mens bidt, bidt hij als mens. Het is *zijn* klacht. Waar zal de mens, wanneer hij werkelijk verdrukt, overstelpt is, anders zijn klacht uitstorten dan voor het aangezicht van de Heer! Daar is geen andere dan deze God. “Mijn God”, wat dat inhoudt weet niemand dan degene die zijn klacht uitstort voor het aangezicht van de Heer.

Vers 2. Het gebed wil gehoord zijn. Het is al zoveel dat God een luisterende God is.

Vers 3. Men kan niet zeggen dat het leven altijd benauwenis is. Het leven biedt nog ontzaglijk veel goeds. Er zijn zeker dagen van benauwdheid. Verhoren is antwoorden op het gebed, merken dat het gehoord is, weten dat het gehoord is.

Vers 4. De dagen vergaan als rook. Er is geen houvast aan. Na korte tijd is er geen spoor meer van. De mens gaat snel, hij brandt af. Zijn gebeente is uitgebrand als een haard. Dat is iets afzichtslijks. Zijn hart, als het diepste, is geslagen. Hij heeft een tik, een opstopper gekregen. Hij is verdord als gras. In het Oosten is na één of twee nachten het gras door de felle hitte verdord. Ook de aarde wordt geslagen. “Zodat ik vergeten heb mijn brood te eten” (*vers 5*). Dat is een heel ding. Brood betekent: alles wat wij nodig hebben. De verdrukte heeft er geen aandacht voor.

Dan volgen in de *verzen 7-8* de beelden aan het dierenrijk ontleend. Op de brede basis heeft de mens gemeenschap met het dier. De mens onderscheidt zich van het dier door zijn bestemming. De roerdomp die stilstaat, verborgen in het riet als teken van verlatenheid. Hij is alleen en voelt zich bedreigd. De steenuil die maar staart, in zichzelf gedrongen, zonder contact met de totaliteit van het leven. De eenzame mus op het dak. Troosteloos verlaten.

Het oeuvre van K.H. Miskotte is zo veelomvattend, dat een uitgave van *Verzameld Werk* alleen een selectie kan bieden. Vanaf 1982 verscheen deze reeks, waarbij gekozen werd voor publicatie van onuitgegeven en moeilijk toegankelijk werk en herdrukken van bestaande uitgaven. Eveneens verschenen vier banden met een selectie van dagboek aantekeningen uit de jaren 1917-1940. Miskotte was meer dan een leerling van Karl Barth, hij was 'een originele interpreter van het moderne cultuurleven en een medegetuige en medestander in de strijd tegen de totalitaire ideologie van het nazisme' (dr. A.J. Rasker). Actueel blijven vooral zijn vertolking van de zin van het Oude Testament en zijn worsteling met atheïsme en nihilisme. Daarmee verbonden is het feit dat hij met zijn dissertatie van 1933 aan het begin stond van een weg van toenadering tot en steeds groeiend begrip voor het wezen der joodse religie. Bij dit alles stond zijn theologische bezinning steeds in dienst van de prediking, die in zijn existentie van vitaal belang was.

Dr. Kornelis Heiko Miskotte (1894-1976) was van 1921-1945 predikant in de Nederlandse Hervormde Kerk, achtereenvolgens te Kortgene, Meppel, Haarlem en Amsterdam. Van 1945-1959 was hij kerkelijk hoogleraar te Leiden, waar hij onderwijs gaf in dogmatiek, ethiek, kerkrecht en zendingswetenschap. Na zijn emeritaat woonde hij in Voorst. In 2016 verscheen over Miskotte een veelgeprezen biografie van dr. Herman de Liagre Böhl: *Miskotte – theoloog in de branding*.

In Miskottes *Verzameld Werk* zijn verschenen: 1. Artikelen uit het tijdschrift *In de Waagschaal*. 2. Karl Barth: inleidingen en essays over zijn werk en de volledige briefwisseling. 3. Preken en meditaties. 4. Uit de dagboeken 1917-1930. 5a. Uit de dagboeken 1930-1934. 5b. Uit de dagboeken 1935-1937. 5c. Uit de dagboeken 1938-1940. 6. *Het wezen der Joodse Religie* (dissertatie, 1933). 7. *Edda en Thora* (1939). 8. *Als de goden zwijgen* (1956). 9. Theologische opstellen. 10. *Antwoord uit het onweer* (over Job, 1936) en *Het gewone leven* (over Ruth, 1939). 11. *De kern van de zaak* (1950) en *De blijde wetenschap* (1947), dogmatische verkenningen. 12. *Messiaans verlangen* (1941) en andere literatuur- en cultuurkritische opstellen. 13. Alle reeds eerder in druk verschenen preken. 14. *Mystiek en bevinding*. 15. *Hoofdsom der historie* (1946) en andere teksten uit de oorlogsjaren.

Nog te verschijnen: 16. *Bijbels ABC* (1941) en *Om het levende Woord* (1948). 17. Over kerk en theologie in de 19de eeuw (werktitel) en bibliografie K.H. Miskotte.

UITGEVERIJ **KOK**

